

УДК 061.2:321.21(476)

DOI [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-4\(76\)-7](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2024-4(76)-7)

Олег КОНДРАТЕНКО

доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу проблем світової політики, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України, olegva@ukr.net
ORCID: 0000-0002-1905-934X

НЕУРЯДОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ БІЛОРУСІ ЯК ІНДИКАТОР ВЗАЄМИН ВЛАДИ Й ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена сутності та стану розвитку громадянського суспільства у Білорусі контексту діяльності неурядових (НУО) та некомерційних (НКО) організацій, а також їх протидії правлячому режиму. Підтверджено, що такі відносини та прагнення відстоювання громадських прав і свобод формуються під тиском репресивної політики уряду. Задля демонстрації/імітації лояльності до громадянського суспільства білоруський режим санкціонував створення підконтрольних проурядових організацій – GONGO. Саме на них покладається місія ретрансляції офіційної пропаганди держави, покликаної забезпечити стійкість не громадянського суспільства, а владного режиму.

Доведено, що задля зміцнення суспільного впливу білоруським НУО також бракує досвіду створення позитивного іміджу, що тим самим знижує можливості їхньої суспільно-політичної спроможності. Встановлено, що законодавча база Білорусі не забезпечує належного захисту прав громадянського суспільства, а навпаки стала додатковим репресивним інструментом проти громадських активістів та правозахисників.

З'ясовано, що білоруський режим всіляко перешкоджає отриманню НУО та НКО західної фінансової підтримки, визначаючи їх у якості іноземних агентів. Більше того, державою накладено вето на функціонування незареєстрованих НУО та громадських ініціатив, а також на участь у роботі ліквідованих громадських об'єднань за що провадиться кримінальне переслідування.

Саме тому кількість нових НУО в Білорусі упродовж чотирьох останніх років різко скоротилася, а переслідування громадського активу супроводжувалося обысками, затриманнями та арештами силами спецслужб та внутрішніх органів. Визначено, що посилення наступу на громадянське суспільство білоруського авторитарного режиму відбулося під час та після президентської кампанії 2020 року, яка супроводжувалася масовими протестами й затриманнями активістів. Здобувши черговий (шостий) президентський термін за рахунок масових фальсифікацій О. Лукашенко санкціонував репресивний наступ на права й свободи правозахисних, благодійних, екологічних, просвітницьких та релігійних організацій, котрі позбавлялися державної реєстрації, а їх лідери піддавалися арештам.

Ключові слова: громадянське суспільство, неурядові та некомерційні організації, права та свободи, авторитаризм, політичний тиск, репресивна політика.

Oleh Kondratenko. NON-GOVERNMENTAL ORGANIZATIONS OF BELARUS AS AN INDICATOR OF RELATIONS BETWEEN THE GOVERNMENT AND CIVIL SOCIETY

The article is devoted to the essence and state of development of civil society in Belarus in the context of the activities of non-governmental (NGO) and non-commercial (NCO) organizations, as well as their opposition to the ruling regime. It has been confirmed that such relations and the desire to defend public rights and freedoms are formed under the pressure of the government's repressive policy. In order to demonstrate/simulate loyalty to civil society, the Belarusian regime authorized the creation of controlled pro-government organizations – GONGOs. It is they who are entrusted with the mission of rebroadcasting the official propaganda of the state, which is designed to ensure the stability not of civil society, but of the ruling regime.

It is proven that in order to strengthen social influence, Belarusian NGOs also lack the experience of creating a positive image, which thereby reduces the possibilities of their social and political capacity. It was established that the legislative framework of Belarus does not provide adequate protection of the rights of civil society, but on the contrary has become an additional repressive tool against public activists and human rights defenders.

It was found that the Belarusian regime prevents NGOs and NCOs from receiving Western financial support in every possible way, defining them as foreign agents. Moreover, the state has imposed a veto on the functioning of unregistered NGOs and public initiatives, as well as on participation in the work of liquidated public associations, for which criminal prosecution is underway.

That is why the number of new NGOs in Belarus has sharply decreased over the past four years, and the persecution of public assets was accompanied by searches, detentions and arrests by the forces of special services and internal bodies. It was determined that the Belarusian authoritarian regime's attack on civil society intensified during and after the 2020 presidential campaign, which was accompanied by mass protests and detentions of activists. Having won a next (sixth) presidential term due to massive falsifications, O. Lukashenko authorized a repressive attack on the rights and freedoms of human rights, charitable, environmental, educational and religious organizations, which were deprived of state registration, and their leaders were arrested.

Key words: civil society, non-governmental and non-profit organizations, rights and freedoms, authoritarianism, political pressure, repressive policy.

Постановка проблеми. Авторитаризм та автократична вертикаль влади, що наразі є тими явищами, які дедалі зміцнюють свої позиції в сучасному світі базуються на політичній практиці в основу якої покладено зосередження монопольної або необмеженої влади в руках одного лідера чи групи осіб. Чимдалі більше проглядається дуальність політологічного дискурсу відносно того, яке з окреслених явищ наразі привалює – поширення авторитаризму у світі чи криза ліберальних цінностей. Попри таку ситуацію беззаперечним залишається той факт, що авторитарний політичний режим за переважної більшості форматів виключає роль представницьких громадських органів. Тому навіть зважаючи на відсутність досконалості абсолютною альтернативою авторитаризму є демократія, яка базується на визнанні громадянського суспільства як основного джерела влади та його права брати участь у державних справах. Відтак саме громадянське суспільство є ключовим джерелом демократії, оскільки володіє здатністю впливати на політичне, економічне та духовне життя суспільства [25, с. 13, 180].

Виходячи зі сказаного слід стверджувати, що лише громадянське суспільство є своєрідним гарантом демократії та запорукою дотримання ключових прав і свобод у державі. Пострадянський простір вже тривалий час не відзначається динамікою демократичних перетворень, що підсилює ризики цементації авторитаризму у низці країн цього регіону. Натомість повномасштабна війна Росії проти України, що розпочалася у лютому 2022 року стала своєрідним тригером протистояння різних моделей майбутнього політичного розвитку – транзиту до усталеної демократії чи консервативного збереження автократії. За таких обставин Україна має реалістичні шанси стати взірцем пострадянського лібералізму та остаточно зруйнувати підвалини російського імперіалізму й авторитарності.

Одним із класичних прикладів патерналістської моделі авторитаризму та дисперсності громадянського суспільства є Білорусь де упродовж тридцяти років простежується відсутність бодай найменших тенденцій до забезпечення транзиту встановлення навіть гібридної моделі демократії. Саме Білорусь є негативним досвідом панування східноєвропейської автаркії де громадянське суспільство переживає кризу політичної участі та лишається за лаштунками державного життя. Тому головним потенційним опонентом для авторитарного режиму у цій країні бачиться громадянське суспільство, яке й стало головною мішенню репресивної державної політики.

Систематичному переслідуванню піддаються правозахисні організації, журналістські об'єднання, наукові та освітні установи, аналітичні та інформаційні центри тощо. Новими механізмами тиску авторитарного режиму на громадянське суспільство стало активне переслідування білоруської діаспори та національних меншин у самій Білорусі. Доволі звичним явищем стало масштабне звинувачення представників НУО в екстремізмі у зв'язку з чим розпочалося їх кримінальне переслідування з подальшим позбавленням волі. Попри це громадянське суспільство Білорусі чинить опір авторитаризму шляхом організації неурядових (НУО) та некомерційних (НКО) об'єднань, покликаних захищати права й свободи різних верств населення.

Тому актуалізація тематики діяльності НУО та формування громадянського суспільства є як ніколи на часі, адже громадська активність здатна кинути виклик авторитарним тенденціям політичного розвитку. Наразі прикладом вдалої траєкторії формування громадянського суспільства на пострадянському просторі, спроможного забезпечувати стійкість держави навіть в умовах повномасштабної війни є поки що лише Україна. Саме в Україні, завдяки активізації громадянського суспільства, свого часу було закрито авторитарний вектор політичного розвитку водночас із демонтажем підтримуваного Росією режиму В. Януковича.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням осмислення генезису та феномену варіацій громадянського суспільства у різні часи займалися такі мислителі та філософи, як Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Д. Юм, А. Фергюсон, Г. Гегель, М. Вебер та ін. Зокрема Г. Гегель досить ґрунтовно осмислив сутність поняття громадянського суспільства у своїй відомій «Філософії права» зазначаючи, що одинична свобода (зокрема й свобода праці) має відповідати свободі колективній та бути захищена правосуддям. Також він додав, що громадянське суспільство складає комплекс незалежних від держави приватних осіб, класів, груп, корпорацій, станів, тощо, взаємодія яких регулюється цивільним правом [11].

Питанням розвитку громадянського суспільства активно займаються й українські дослідники. Загальні проблеми та тенденції розвитку й трансформації білоруського суспільства розкрито у працях О. Грінкевич, В. Дубнова, О. Кордуна, А. Панчишина, О. Чередниченко, Є. Юрійчук. Натомість кількість спеціалізованих праць, які б конкретно стосувалися взаємодії громадянського суспільства

пільства й влади в Білорусі чи діяльності НУО наразі є обмеженою. Можна назвати лиш деяких авторів, які все ж відносно систематично висвітлювали це питання, як от: І. Богданович, М. Бойчук, Ю. Дракохруст, Р. Руденко. Приміром, М. Бойчук окремо виділяє об'єкт влади (об'єкт владних відносин) до якого відносить різноманітні соціальні групи та включених до них осіб, котрі відповідно до суспільних норм зобов'язані підпорядковуватися вимогам суб'єкта влади. Примітно, що автор виокремлює систему знань про здійснення влади в спеціалізовану галузь – так звану кратологію або науку про владу. Водночас логічним є здійснення історичного екскурсу щодо трактування забезпечення політичної влади та політичного режиму [5, с. 94].

Ще один український дослідник, який зосереджувався на аналізі діяльності громадських організацій Білорусі є І. Богданович, який окрім дослідження сутності проблем функціонування громадянських об'єднань Білорусі запропонував шляхи оптимізації їх діяльності задля організації системного впливу на органи державної влади. Однак автор вказуючи на проблеми та негативні тенденції соціально-економічних перетворень, за більш ніж три президентські терміни О. Лукашенка, пропонує засвоїти досвід соціального захисту, вдалу боротьбу з корупцією, підтримку вітчизняного виробника та успіхи у медицині й освіті, що так чи інакше суперечить державницькій позиції і об'єктивній оцінці збереження/посилення авторитаризму на пострадянському просторі [4]. Окремі аспекти стану громадянського суспільства у Білорусі розглядає у колективній монографії український правознавець М. Требін [22]. Проте вивчаючи тенденції його розвитку на теренах всього пострадянського простору автор звісно не зміг зосередитися на скільки-небудь достатньому аналізі так званого третього політико-економічного сектору.

У Білорусі, зі зрозумілих політичних причин, наукова громадськість не має можливості об'єктивно вивчати стан власного громадянського суспільства. Поодинокі розвідки створені або в руслі загальної кон'юнктури суспільного бачення правлячого режиму, або ж стосуються загальних речей соціально-економічно розвитку Білорусі. Прикладом таких робіт є дослідження О. Сивогракова, який розкриває питання соціально-економічного розвитку на локальному рівні за організаційної участі місцевих громад. Натомість недостатність наукового доробку, до певної міри, компенсується аналітичним доробком аналітиків та експертів, які намагаються працювати у

якості незалежних. Одним із них є працівник білоруського дослідницько-аналітичного «Центру нових ідей» Г. Коршунов, який здійснює постійний системний аналітичний моніторинг стану білоруського громадянського суспільства у ракурсі спроб опору репресивній політиці правлячого режиму [40]. Серед аналітиків, які працюють у західних аналітичних центрах і компаніях та забезпечують вивчення стану білоруського громадянського суспільства слід назвати: Т. Чулицьку [28], М. Пенова [45], М. Лензі [41], М. Джонс [39] та ін.

Таким чином, судячи з кількісної наявності конкретних наукових розвідок щодо проблематики стану та розвитку громадянського суспільства в Білорусі можна беззастережно стверджувати про її суттєву актуальність. Адже праці, присвячені громадянському сектору у Білорусі представлені лише незначним відсотком наукових статей та аналітичних розвідок. Відтак питання стану білоруського громадянського суспільства у ракурсі аналізу функціонування НУО висвітлюється здебільшого у сучасній пресі та медіа, що можуть слугувати переважно у якості джерельної бази обраної проблематики.

Мета дослідження. Схарактеризувати стан та розвиток громадянського суспільства у Білорусі в ракурсі функціонування НУО та НКО за умов репресивної політики авторитарного режиму О. Лукашенка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочнімо з того, що зарепресоване громадянське суспільство Білорусі здебільшого представлено неурядовим – третім сектором, який складається з трьох різних форм: 1) мережа неурядових організацій, якими керують опозиційні особи; 2) позапартійні неурядові організації (НУО), зокрема організації з надання гуманітарної допомоги; 3) проурядові (маріонеткові) НУО (*GONGO*), які діють у якості рупора офіційної пропаганди та безпосередньо субсидуються державою. Також держава змушує такі організації демонструвати лояльність і надавати соціальні послуги, які вона або не хоче, або сама не має на це ресурсів. Білоруський правлячий режим з допомогою *GONGO* намагається симулювати громадянську активність і кооптувати НУО, але поки що не може запропонувати реальних альтернатив.

Характеристика стану громадянського суспільства в Білорусі. Ще у 1997 році було створено Асамблею демократичних НУО, яка діяла як координаційний орган. На початку 2000-х років у Білорусі було зареєстровано біля 2 тис. НУО, які охоплювали три вищезаз-

начені сектори [33]. У подальші часи, аж до 2024 року включно, їх кількість коливалася на рівні 2–3 тис.

Організації громадянського суспільства Білорусі існують у вигляді суспільних об'єднань та ініціатив, як такі, що мають або не мають державної реєстрації. На середину 1990-х років Міністерством юстиції Білорусі було зафіксовано близько 2 тис. громадських організацій пори те, що масштаби їх суспільної активності значно дисонували. Адже скажімо волонтерська діяльність відзначалася низьким рівнем впізнаваності головно через слабкість економіки, зниження рівня життя, відсутність традицій громадської участі та традицій недовіри громадськості до НУО як надто політизованих груп, надто низький рівень обізнаності про роботу НУО та страх перед проблемами, що можуть супроводжувати членство в опозиційній НУО [33]. Зі свого боку НУО та НКО бракує досвіду із забезпечення створення власного позитивного іміджу, що підкреслювало їх низький рівень громадянської спроможності. Погіршення ліберального клімату в Білорусі, зумовленого конституційною кризою 1996 року стало причиною того, що багато осіб, які раніше займалися політичною діяльністю були змушені перемістити свою активність у площину НУО.

Закон «Про громадські об'єднання», прийнятий ще у квітні 1992 року (з його численними правками) не забезпечує належного захисту прав громадян та громадянського суспільства Білорусі загалом, адже правила реєстрації НУО є надто складними, існує безліч підстав до закриття громадських об'єднань, а іноземні гранти для абсолютної більшості НУО є єдиним джерелом фінансової підтримки, яка всіляко стримується державою. Нові правки до вказаного закону, внесені 30 червня 2004 року передбачали негайне закриття НУО у разі якщо вони порушують норми використання іноземної допомоги. Також, згідно закону, громадським групам заборонено займатися підприємницькою діяльністю. Опозиційний сектор НУО є соціально ізольованим як і більшість політичних партій і лише наближені до влади організації взаємодіють з урядом щодо проєктів, прямо чи опосередковано пов'язаних з політикою [34].

Загалом більшість науково-орієнтованих НУО та аналітичних центрів надають інформацію для іноземної аудиторії, тоді як політична спільнота в країні доволі скептично ставиться до результатів незалежних політичних досліджень і рекомендацій. Проте починаючи з 2005 року були введені нові правила надання

іноземної допомоги білоруським НУО, згідно з якими вся іноземна допомога мала фіксуватися в уряді. Також лише з дозволу білоруського уряду відбувається обмін інформацією між НУО та іноземними фізичними та юридичними особами. Хоча ОБСЄ й визнало зрілість громадського суспільства у Білорусі, неурядовий сектор був паралізований під час виборчих кампаній. Адже відомі неурядові та правозахисні організації, приймали участь у спостереженні за виборами піддавалися постійним довільним перевіркам.

Слід згадати той факт, що у 2011 році в Мінську було започатковано роботу Національної платформи «Форум громадського суспільства» (ФГС) Східного партнерства для обговорення спільних дій на захист інтересів громадянського суспільства Білорусі та проблеми політв'язнів. Тоді відбулися три конференції у рамках ФГС. У ході одного з чергових засідань ФГС було ухвалено план розвитку громадянського на 2012–2014 роки. Однак ряд організацій-членів відхилили нову концепція розвитку, оскільки вона відокремила Білоруську національну платформу від форуму, спонсорованого ЄС, і поставили ширші цілі суто політичного характеру [36]. Такі внутрішні суперечки та нездатність налагодити належними функціонування Білоруської національної платформи зашкодили її привабливості серед НУО, змусивши їх зосередитися на їхню індивідуальну діяльність [31].

Національне соціологічне дослідження 2017 року, здійснене Школою молодого менеджера державного управління (за участі Центру дослідження суспільного управління «Сімпа» та суспільної культурної компанії «будьмо білорусами») формує висновки про те, що жителі Білорусі в складних життєвих ситуаціях здебільшого покладаються на себе і в меншій мірі розраховують на підтримку держави. Відтак громадські об'єднання Білорусі працюють в контексті інституційної недовіри [13].

Надто низький рівень інклюзивності та абсентеїзм додатково характеризують білоруське суспільство, як таке що майже не приймає участі у процесі прийняття рішень виявляє відносну апатію участі у громадських об'єднаннях [13]. Останнє можна розцінювати у якості критичного виклику для Білорусі як держави, що натомість продовжує залишатися країною з надмірно централізованим процесом прийняття рішень та відсутністю механізмів зворотного зв'язку із суспільством.

Згодом закон «Про основи громадянського суспільства», прийнятий 14 лютого

2023 року, визначає громадянське суспільство як «громадян, котрі висловлюють свою громадянську позицію, беруть участь у спільнотах та установах, не заборонених законом». Загалом цим законом надто розмито трактувалося поняття громадської участі та практично не забезпечувалася робота механізмів співпраці з громадянським суспільством Білорусі в цілому. Вкотре увага приділялася лише з деякими його суб'єктами, переважно тими, які провадять відверто проурядову політику та всіляко підтримуються державою [1]. Зазначеним юридичним документом також було регламентовано взаємодію державних органів (організацій) і суб'єктів громадянського суспільства шляхом виборів делегатів Всебілоруських народних зборів, а також проведення зустрічей з населенням та вироблення пропозицій з їх винесенням на обговорення Всебілоруських народних зборів та участь в реалізації рішень цього органу [19].

Натомість у тексті згадувалися лише ті громадські об'єднання, які, так би мовити, мають першочергове право на взаємодію з державними органами, серед них: Біла Русь, Білоруське суспільне об'єднання ветеранів, Білоруська республіканська піонерська організація, Білоруський республіканський союз молоді (БРСМ), Білоруський союз жінок та Федерація профспілок Білорусі.

Здавалось би держава готова була встановити діалог з громадянським суспільством. У затвердженій урядом у лютому 2015 року Національній стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь до 2030 року особливу увагу приділено інститутам громадянського суспільства включаючи необхідність забезпечення сприятливих правових умов для громадянського суспільства шляхом удосконалення механізмів систематичної співпраці НУО та державних/урядових органів, а також створення необхідної інфраструктури та механізмів підтримки волонтерської діяльності й так званих громадянських ініціатив. Паралельно також йшлося про зміцнення ролі громадських консультаційних рад і суспільних об'єднань у процесі прийняття рішень. Пропонувалися й конкретні положення стосовно удосконалення механізмів розширення використання системи соціальних контрактів для підтримки діяльності НУО, які спеціалізуються на наданні соціальних послуг населенню. У той же час популярною є програма транскордонного співробітництва між ЄС і НУО Білорусі, які об'єднують НУО та місцеву владу у прикордонних регіонах Білорусі і ЄС [15].

Однак всі зазначені положення Стратегії виявилися суто декларативними, оскільки білоруський авторитарний режим використовує свій фінансово-економічний інструмент по відношенню до НУО у якості додаткового важеля тиску. Приміром, як і в Росії реєстрація іноземної допомоги для білоруських НУО є обов'язковою. Тим більше цей процес є надто обтяжливим та може зайняти у середньому до дванадцяти місяців. Також НУО бракує стратегічного планування своєї діяльності, що також вказує на слабкість їх організації та брак згуртованості. У якості протидії держава активізує свою діяльність щодо організації та створення проурядових державних/недержавних організацій (*GONGO*). Тим самим авторитарний режим Білорусі у особі адміністрації президента створює низку маріонеткових громадських організацій, які мають бюджетну підтримку та діють у вигляді рупорів ретрансляції урядової політики отримуючи за це захист та заступництво держави. Підконтрольні державі організації залучають фінансову допомогу як від вітчизняних, так іноземних компаній, які хочуть підтвердити свою позитивну позицію щодо влади. Створення у 2009 році Ради Адміністрації Президента Білорусі та відносно активне залучення до неї підприємців у забезпеченні процесу економічної лібералізації принаймні формувало певні надії на розвиток діалогу між державою та громадянським суспільством. Адже до цієї ради входило 30 осіб, серед яких були і відомі критики влади [20].

У 2010 році була навіть спроба створити Платформу громадянського суспільства своєї рідної *GONGO*, яка б представляла сектори громадянського суспільства у співпраці та діалозі з владою. Натомість опозиційно налаштовані НУО, котрі не бажали втратити свій привілейований статус у спілкуванні з органами ЄС виступили проти цієї ідеї. Утім вже у 2011 році Адміністрацією президента було розпущено цей орган через нібито активізацію внутрішніх, так і зовнішніх ворогів [42].

Загалом, Рада Адміністрації Президента Білорусі досягла тільки симуляції відкритої дискусії з критиками чинної влади, збираючись лише 4 рази. У 2022 році держава сприяла створенню чергової *GONGO* – «*Systemic Human Rights Defense*», яка пропагує упереджені та спонсоровані державою наративи щодо участі польської влади у організації гуманітарної кризи на кордоні Білорусі та ЄС. Ба більше ця організація доволі часто проводить інформаційні кампанії про нібито тортури стосовно російських солдатів в Україні у ході повномасштабної війни [30].

Між іншим доволі цікавою стала ситуація з *GONGO* у 2017 році, коли економічна криза та скорочення державної підтримки зумовили ці організації шукати нові джерела фінансування й більш відкрито співпрацювати із справжніми НУО. Зі свого боку міжнародні донори демонстрували більшу відкритість до співпраці з *GONGO*, оскільки нормалізація відносин того року між Білоруссю та ЄС слугувала зняття багатьох неформальних обмежень [48]. Саме це сприяло диверсифікації фінансування як *GONGO*, так і решти громадських організацій.

Створення *GONGO* відбувалося й за рахунок скеровування у потрібне державі русло організацій громадського активу молоді. У якості прикладу можна навести те, що фактично особисто О. Лукашенко підтримувався Білоруський патріотичний союз молоді (створений у 1997 році). Врешті цей молодіжний союз у 2002 році був об'єднаний зі ще одним Білоруським союзом молоді, який був прямим правонаступником Комуністичної спілки молоді радянських часів (Комсомол) у Білорусі на онові чого було утворено Білоруський народний союз молоді (БРСМ) як своєрідну копію-клон Комсомолу. Білоруський президент пообіцявши державну підтримку цьому утворенню розглядав його тривалий час у якості джерела для формування й підготовки урядових кадрів [32]. Студентів вишів та молодь інших категорій держава змушувала вступати до БРСМ шляхом поєднання залякування й обіцянок просування по службі й збільшення соціальних виплат.

Така політика надто нагадувала взаємодію держави з Комсомолом часів СРСР для якого він слугував партійною зміною та вірним помічником КППС. Адже нинішні молодіжні НУО досить часто мають тенденцію до партійності, а то й взагалі є молодшими філіями провладних політичних партій. Натомість більшість молодіжних НУО стикаються з проблемами фінансування, подібними до тих, які мають й інші незалежні громадські організації Білорусі. Більше того, низці найактивніших членів молодіжних організацій загрожує виключення зі школи або вузу.

Іншим прикладом активізації альтернативних молодіжних НУО є Білоруська національна молодіжна рада, яка охоплює понад 20 ініціатив і є частиною Платформи альтернативної молодіжної політики. Рада започаткувала семінари для підвищення обізнаності щодо питань молодіжної політики, що особливо важливо, враховуючи державний тиск на студентів Білорусі з метою усунення їх участі в діяльності НУО [46].

Пори те, що між представниками НУО як у Білорусі, так і за її межами виникають проблеми, свою діяльність білоруські громадські організації переміщують з тим щоби реалізувати ту діяльність, яку не вдається забезпечити в Білорусі. Це передусім громадська робота та робота з соціальними медіа та реалізація програм допомоги людям у Білорусі. Водночас слід зауважити, що однією з ключових проблем для білоруських НУО є подолання так званого розриву поколінь шляхом прагнення побудови нових – більш прагматичних взаємин враховуючи розмаїтість вікового складу цих громадських об'єднань.

Не надто відчутною у білоруському громадянському суспільстві є й проблема єдності, адже виникає чимало суперечностей між представниками різних об'єднань щодо організації їх діяльності, проблем лідерства, гендерної рівності тощо. Натомість експерти сходяться на думці, що єдність і синхронізація стратегії НУО в Білорусі проявляється у ході партесної діяльності, яка набуває особливої виразності під час електоральних процесів. Паралельно стає питання необхідності створення координаційної ради, яка б забезпечила створення підґрунтя для концентрації як політичних, так і неполітичних ініціатив задля підготовки й реалізації спільних стратегій. Також для низки білоруських громадських організацій існують труднощі побудови відносин з іноземними медіа. До всього додаються й проблеми адвокатури білоруських НУО за кордоном та їх безпеки адже будь-яка яскраво виражена громадська діяльність команди НУО несе ризик політичного та кримінального переслідування аж до ув'язнення на тривалі терміни. Однією гострих з підстав для кримінального переслідування залишається питання відсутності реєстрації організації у якості юридичної особи [29].

Серед низки труднощів з якими стикаються білоруські НУО та НКО слід виділити проблеми з отриманням необхідних ресурсів для підтримки діяльності організацій на кшталт виплати заробітної плати персоналу, відсутність фінансування через надмірні вимоги донорів та недостатній зворотній зв'язок з ними. Зазвичай білоруські організації мають переважно короткострокове фінансування та гарантовану фінансову підтримку протягом максимального періоду в рік або півтора роки, причому в деяких випадках періоди фінансування становлять лише кілька місяців. Більшість же білоруських громадських організацій мають проектне фінансування (часто з невеликими бюджетами). У результаті вони опиняються в пастці нескінченних процесів

подання заявок, маючи обмежені можливості підтримувати свою стійкість і досліджувати більш ефективні та інноваційні способи виконання своїх місій [28].

У 2020 році під час президентської кампанії, яка супроводжувалася масовими демонстраціями та виступами проти фальсифікації президентських виборів режимом О. Лукашенка, державна пропаганда почала характеризувати правозахисників як «агентів західних держав» з місією дестабілізувати білоруське суспільство [43]. Тоді влада жорстоко придушила мирні акції протесту та розпочала кампанію по залякуванню опозиції і незалежної преси через затримання журналістів, опозиційних політиків та придушення медіа. Більшість громадських організацій були транзитовані державою у «вороже середовище». Репресії проти демонстрантів супроводжувалися безпідставними арештами тисяч білоруських громадян. За різними даними під час цих виступів було затримано близько 50 тис. осіб, більшість з яких було притягнуто до адміністративної відповідальності [40].

Відбувається постійна зачистка білоруського суспільства від найбільш активних виразників громадянської позиції, що різко дисонувала з політикою режиму О. Лукашенка, а іноземне фінансування тих НУО, які координували протестні акції, було прирівняно до втручання у внутрішні справи Білорусі [47]. Саме це ускладнює отримання білоруськими громадськими об'єднаннями необхідних грантів для підтримки своєї діяльності. Проте й самим громадським організаціям часто бракує компетенції для освоєння та виконання великих грантових проєктів, що вказує на необхідність подальшої роботи для вдосконалення цього напрямку. Тож слід підкреслити, що в умовах посилення авторитарних тенденцій у Білорусі та збереження ізоляції (головно через комунікаційну відірваність від громадянського суспільства) тих громадських об'єднань, які перенесли свою діяльність за кордон унеможливилось вирішення самотужки цілого спектру проблем з якими стикаються білоруські НУО та НКО.

Механізми репресивної політики режиму О. Лукашенка щодо громадських організацій та опозиції. Білоруське громадське суспільство тривалий час піддається систематичним репресивним атакам з боку державних органів. Білоруський варіант авторитаризму не є унікальним у застосуванні спеціального набору механізмів для пригнічення функціонування громадянського суспільства. Президент Білорусі О. Лукашенко у своїх виступах та на засіданнях уряду доволі часто виловлю-

вав гостру критику на адресу як громадянського суспільства в цілому, так і конкретних НУО й НКО зокрема. Він неодноразово акцентував увагу на тому, що такі організації ніби то створені виключно на іноземні кошти, а їх діяльність начебто спрямована на підірив стабільності й правопорядку [15].

Відтак режим О. Лукашенко у значній мірі копіює підходи Росії у плані придушення громадянського суспільства та його політичних інституцій – НУО. Зрештою як і в Росії ліквідовані у Білорусі НУО були прирівняні до так званих іноагентів, які, згідно законодавчих норм, підпадають під заборону [15]. Такий стан речей зберігається у Білорусі вже тривалий час попри декларування необхідності діалогу щодо взаємодії держави з громадянським суспільством.

Одними із перших під удар потрапили незалежні профспілки у Білорусі, які були витіснені шляхом репресій щодо їх керівництва та насильницькою заміною профспілками, керованими з боку держави. Так, у липні 2001 року голова Федерації білоруських профспілок Ф. Вітко на тлі урядового тиску змушений був піти у відставку, а організація змінила назву на Федерацію профспілок Білорусі (ФПБ), яку очолив вірний режимові екс-заступник глави Адміністрації президента Л. Козик [14]. У серпні 2004 року Міністерство юстиції запропонувало внести зміни до Закону про профспілки, які збільшили мінімальну кількість членів профспілок з 500 до 30 тис. осіб. На практиці це означало знищення усіх профспілок, за винятком федерації, контрольованої урядом [34]. Відтак політичний наступ на НУО О. Лукашенко розпочав із профспілок задля того щоби підпорядкувати своєму впливу потенційний електорат, а саме працівників державних підприємств і сектор бюджетної сфери, зокрема освітян. Відтоді ФПБ змінила свою критичну позицію щодо соціально-економічної політики уряду, а у 2003 році було запропоновано референдум щодо надання О. Лукашенку можливості обиратися на третій президентський термін.

Політична активність значного відсотку представників білоруського громадянського суспільства була витіснена з політичної у соціальну сферу. Тому можна стверджувати, що опозиційна діяльність, певною мірою, була завуальована під соціальну активність – тобто у меншу відверту політичну (позапартійну/позапалітичну) сферу НУО та інших громадських об'єднань на кшталт гуманітарних. Президентські вибори в Білорусі 2001 року законсервували шлях до багаторічного прав-

ління О. Лукашенка та стали викликом для громадянського суспільства та випробуванням його на міцність. Попри те, що злагоджена діяльність опозиції у ході виборчої кампанії засвідчила про певний прогрес у консолідації опозиційних сил фундаментальні слабкості НУО (як і політичних партій) виявилися неподоланими. З переобранням на другий термін у 2001 році О. Лукашенко активізував забезпечення обмежувальної правової регуляторності щодо діяльності як політичних партій, так і НУО. Кримінальний кодекс Білорусі передбачав тюремне ув'язнення осіб, причетних до участі в «масових заворушеннях», а також персон, що нібито звертаються до іноземних урядів вчиняти дії, які завдають шкоди «зовнішній безпеці» країни у ході «дискримінації» її діяльності на міжнародній арені.

Починаючи з 2005 року у Білорусі заборонена діяльність незареєстрованих громадських організацій і громадських ініціатив, а членство у них передбачає суворе кримінальне покарання [9]. Таке рішення ухвалене Міністерством юстиції варто розцінювати як черговий крок білоруського режиму до підготовки до президентських виборів 2006 року. Цього року було внесено поправки до Кримінального кодексу, які включали положення, що передбачала встановлення покарання на термін позбавлення волі до трьох років за участь у роботі ліквідованих або незареєстрованих НУО [44].

Механізм кримінальної відповідальності для незареєстрованих НУО тривав аж до 2019 року – тобто до скасування сумнозвісної 193.1 статті Кримінального кодексу. Натомість у 2022 році білоруський режим знову запровадив зазначену статтю, згідно якої передбачається кримінальна відповідальність за роботу «від імені незареєстрованих або ліквідованих організацій» та покарання до двох років ув'язнення [27]. У зв'язку з цим, кількість нових зареєстрованих НУО в Білорусі упродовж 2018–2022 років скоротилася із 150 до 36. Слід також зауважити, що чисельність НУО на тисячу осіб є однією з найнижчих у Центрально-Східній Європі та на пострадянському просторі. Приміром, у Чехії на тисячу осіб фіксується 123,8 організацій, тоді як у Білорусі цей показник складає лише 3,5. У цьому відношенні Білорусь поступається таким країнам як Азербайджан, Вірменія та Молдова. Ще одним свідченням наступу білоруської влади на громадянське суспільство є показники різниці бюджетних витрат на різні сфери. Скажімо бюджетні витрати на судову й правоохоронну діяльність є у півтора рази вищі (1,4 млрд. білор. рублів)

аніж на соціальну політику (950 млн. білор. рублів) [2].

По суті делегітимізована та криміналізована діяльність НУО часто визначалася як несанкціонована, що нівелювало й без того мізерну громадську участь суспільства у діяльності політичних інститутів та прийнятті рішень. У такий спосіб влада намагалася не допустити об'єднання політичних сил, які могли скласти хоч якусь конкуренцію О. Лукашенку.

Внутрішніми органами проводяться регулярні затримання та арешти громадських активістів, незалежних політологів та журналістів. Репресіям з боку держави постійно піддаються правозахисні організації, журналістські об'єднання, інформаційно-просвітницькі, аналітичні центри та науково-орієнтовані НУО, освітні та навіть релігійні організації. Як приклад, ще у 2001 році організація «Вясна» була позбавлена державної реєстрації, що порушувало права і свободи таких асоціацій [23]. Ця неурядова організація є одним з найстаріших правозахисних об'єднань Білорусі та створена у 1996 році з метою допомоги людям, у захисті їх прав і свобод, що постраждали від репресій, які почалися навесні у рік її заснування. У березні 2023 року лідера цієї організації О. Біляцького було засуджено на 10 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму [23]. Резонансною залишається справа С. Тихановського – відомого блогера *YouTube*-каналу «Країна для життя», якого у травні 2020 року заарештували на пікеті під час збору підписів на підтримку своєї дружини та кандидатки в президенти С. Тихановської у Гродно. У підсумку йому присудили 18 років колонії посиленого режиму [3]. Справу боротьби з білоруським режимом продовжила його дружина.

Як відомо, різкий наступ на громадянське суспільство у Білорусі відбулося у ході та після президентської кампанії О. Лукашенка у 2020 році, які супроводжувалися масовими виступами, спрямованими проти фальсифікації виборів. За різними підрахунками з 2020 до 2023 року у Білорусі було ліквідовано понад 1,2 тис. НУО. Також за кримінальними звинуваченнями пов'язаним з протестною діяльністю було засуджено 1603 особи., що свідчить про тотальну зачистку третього (так званого громадянського) сектору [10].

Постійному тиску з боку держави та політичному переслідуванню піддавалися лідери та представники Білоруського Гельсінського комітету (БГК) як єдиної офіційно зареєстрованої правозахисної організації. Крім того, білоруський авторитарний режим практику-

вав тиск на національні меншини Білорусі, передусім литовські та польські, яким було висунуто заборону викладання своїми рідними мовами [16]. Приміром влада, у ході наступу на культуру нацменшин та починаючи з 2005 року переслідувала активістів Білоруського союзу поляків. Водночас посилюється наступ і на білоруску діаспору – ту групу осіб, яка незгодна з політикою білоруського президента О. Лукашенка та через владний тиск змушена була залишити країну. Так, за різними підрахунками у 2022–2024 роках Білорусь могли залишити близько 600 тис. осіб, які відчували на собі як політичний тиск, так і ті, що прагнули змінити й покращити умови свого життя [17].

Загалом до ліквідованих НУО у Білорусі останнього десятиріччя віднесемо правозахисні, благодійні, екологічні та просвітницькі організації. Серед них слід виділити такі, як: благодійний проєкт «Імена», журналістське об'єднання «Прес-клуб», правозахисний центр *Human Constanta*, центр розвитку ефективної комунікації «Жива бібліотека», «Центр правової інформації», «Центр екологічних рішень», «Офіс європейської експертизи та комунікацій», некомерційні організації «Територія прав», «Вясна», «Ратуша», «ТаймАкт» і *European Youth Parliament*, центр «Європейський діалог», Союз молодіжного та дитячого товариства «Рада», жіноча правозахисна організація «Радислава», письменницьке правозахисне об'єднання «ПЕН-центр», правозахисний центр «Платформа» тощо [24].

У більшості випадків підстави для ліквідації організацій були суто технічними – на кшталт порушення закону у випадку надання допомоги особам, які не є членами правозахисної організації, неотримання юридичної адреси (чого вимагає закон про НУО) через непомірно високу орендну плату або пряму відмову в оренді. Водночас доволі поширеним у Білорусі є запровадження так званих «терористичних» списків. Приміром, лише у 2022 році до таких списків було додано 2263 особи. У 2023 році білоруським режимом приблизно по 14–15 осіб на місяць визначалося у якості «терористів» (за повністю сфабрикованими справами), а 117 у якості «екстремістів», абсолютна більшість з яких були громадянами Білорусі. Загалом, станом на кінець зими – початок весни 2024 року до списку «екстремістів» було внесено 3819 осіб, а до списку «екстремістських організацій» увійшла 181 установа [28]. Крім того, починаючи з 2020 року Генпрокуратура Білорусі задокументувала (сфальсифікувала) понад 16 тис. злочинів «екстремістського характеру» [12].

Тиск з боку держави та знищення НУО водночас є і наступом на опозицію, оскільки вона надто пов'язана з діяльністю громадських. Тож білоруський режим через неурядовий сектор паралельно намагається заблокувати й діяльність політичних партій, які могли/можуть кинути виклик О. Лукашенку. Відтак держава ставиться до громадянського суспільства як до певної підгрупи політичної опозиції.

Проте все вищезначене не стало перепороною у сплеску активності білоруського громадянського суспільства з початком повномасштабної війни в Україні у лютому 2022 році. Про фрагментарність збереження громадянського суспільства в цій країні свідчить проєкт «Білоруський гаюн» до якого з початком повномасштабної російсько-української війни приєдналося понад 1 тис. чоловік, які здебільшого через *Telegram*-канали надсилали повідомлення про просування російської техніки та вильоти російської авіації з білоруських аеродромів в бік України [21].

Отже, білоруський авторитарний стрій постійно нарощує тиск з метою знищення можливостей самоорганізації та самоврядування в суспільстві. Репресивний режим О. Лукашенка все більш послідовно проводить різницю між лояльними та нелояльними громадянами до нього з дискримінацією останніх. Унаслідок піддавання критиці режиму О. Лукашенка вони часто стикаються з суттєвими перешкодами для працевлаштування [18].

Політичний контроль над системою освіти й науки в Білорусі супроводжується так званою новою державною ідеологією в основу якої покладено власну версію (поряд з російською) пострадянського білоруського патріотизму та антизахідну риторику, що ставало формальним приводом для очищення державних та недержавних інституцій від небажаних для О. Лукашенка соціальних елементів. Крім того, було посилено контроль над присудженням наукових ступенів на відповідність цій ідеології аж до здійснення їх ануляції. Низка навчальних закладів, які не поділяли постулатів «нової державної ідеології» піддавалися політичному тиску, а той ліквідації. Так, у 2003 році за розпорядженням державних інституцій було закрито Білоруський гуманітарний ліцей під приводом того, що учні цього закладу, за словами білоруського президента, були «скалічені» опозицією». У липні 2004 року ліквідовано Європейський гуманітарний університет (ЄГУ). Відтоді університет змушений був перемістити свою діяльність до Вільнюса та працювати в екзилі.

Упродовж 2024 року О. Лукашенко погрожує оголосити університет «екстремістською організацією», а відтак посилюється загроза репресій по відношенню до студентів, викладачів та їх родичів у Білорусі [8].

У 2005 році було закрито Незалежний інститут соціально-економічних та політичних досліджень (НІСЕПД) – єдиний аналітичний центр, який надавав громадськості незалежну соціологічну інформацію та постійно стикався з невдоволенням влади [35]. Згодом інститут хоча й відновив свою діяльність, натомість піддавався постійній дискредитації з боку влади (через медіа) задля підриву суспільної довіри. Водночас уряд закрити три філії Інституту сучасних знань (гуманітарного коледжу в Мінську з філіями по всій країні) після того, як перевірки виявили, що його курси не відповідають офіційним нормам [35]. У 2012 році під приціл репресій потрапив директор Білоруського інституту стратегічних досліджень О. Пікулик, котрого було звинувачено в «хуліганстві».

Починаючи з 2021 року можливості для академічної мобільності стали ще меншими із закриттям міжнародних освітніх програм Гете-Інститутом і DAAD, ліквідацією незалежних шкіл і центрів та навіть приватних дитячих садочків, схарактеризованих як «вогнища кольорової революції» [26]. У 2022 році не поодинокими стали випадки примусового припинення діяльності незалежних книжкових видавництв і книгарень, що супроводжувалося рейдами правоохоронців. Адже всі неросійські видання внесені у відповідний список вважалися такими, що носять «екстремістський» характер. З бібліотек вилучається також «небажана» література. Поправки до законодавства, оголошені в 2023 році, зробили обов'язковим для випускників університетів і професійних шкіл працювати в Білорусі протягом двох років, часто на посадах, призначених державою [7]. Все це обмежує свободу та мобільність білоруських випускників і позбавляє їх права вибору власної кар'єри. Система освіти в Білорусі все більше перебуває під впливом авторитарного тиску.

У грудні 2023 року президент О. Лукашенко підписав закон про внесення змін до закону «Про свободу совісті». Згідно з новим законом, лише організації, зареєстровані як юридичні особи, можуть отримати офіційний статус релігійної організації відповідно до закону, тоді як інші можуть бути ліквідовані за «дискредитацію» Республіки Білорусь або «підрив» її суверенітету [6]. Церква «Нове

життя» та інші нелояльні до режиму релігійні організації та діячі стали мішенню для ліквідації згідно з новим законом.

Проблеми взаємовідносин влади з громадянським суспільством у Білорусі засвідчені у щорічних показниках стану демократії, які формуються компанією *Freedom House*. Так, упродовж 2019–2023 року, і без того вкрай низький індекс розвитку громадянського суспільства у Білорусі знизився з 1,75 до 1,25 бала за семибальною шкалою. Логічно, що ці показники безумовно вплинули й на загальний індекс демократії, який у цей період також скоротився з 1,39 до 1,11 бала та є ідентичним з російськими індексом та цілком відповідає типу держави з консолідованим авторитарним режимом [37; 38].

Висновки. У Білорусі головним інструментом внутрішньої політики білоруського режиму залишаються репресії в найширшому розумінні: контроль, заборона, обмеження, нагляд, примус, залякування, покарання тощо. Також у якості «екстремістських» були визнані матеріали низки *Telegram*-каналів. У Білорусі з року в рік зростає кількість судових переслідувань, затримань та відкриття кримінальних справ по відношенню до лідерів і членів незалежних НУО, громадських діячів і навіть священників, а з ними відповідно й кількість судових звинувачень і вироків. Останніми роками відбувається підпорядкування освітньої системи в рамках так званої державної ідеології, а свідченням тому є ліквідація установ, які намагаються провадити незалежну освітню та наукову діяльність. До того ж, посилюється наступ на видавництва й книгарні з метою припинення тиражування небажаної для режиму літератури.

У суспільстві Білорусі, як і в інших авторитарних державах, простежується відсутність можливості побудувати горизонтальні відносини з владою. За російським взірцем здійснюється викорінення самоорганізації громадянського суспільства, що призводить до його повної атомізації та переживання апатії й пасивності серед значної більшості. Тож на тлі масової ліквідації НУО білоруське суспільство знаходиться в стані дезінтеграції та не має значної можливості протистояти утилкам режиму О. Лукашенка. Тим не менш громадські організації навіть в умовах посилення авторитаризму зберігають свій демократичний потенціал роблячи все належне для боротьби з викликами із якими стикається Білорусь задля реалізації стратегії зміцнення її відкритості та політико-економічної й соціальної резильєнтності.

Література:

1. Анализ проекта закона «Об основах гражданского общества». *Law Trend*. 2022. 12 декабря. URL: <https://www.lawtrend.org/freedom-of-association/analiz-proekta-zakona-ob-osnovah-grazhdanskogo-obshhestva>.
2. «Балет на минном поле». Как власти Беларуси разрушили гражданское общество, и кто теперь помогает уязвимым группам. *BBC NEWS Русская служба*. 2023. 26 апреля. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-65353178>.
3. Білорусь: проти засудженого політв'язня Сергія Тихановського порушили нову справу. *Радіо Свобода*. 2023. 16 січня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tykhanovskiyi-bilorus-sprava/32225751.html>.
4. Богданович І. І. Практика громадських ініціатив у Республіці Білорусь. *Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»*. Київ: Фоліант, 2012. С. 417–438.
5. Бойчук М. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: Монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. 211 с.
6. В Беларуси в первом чтении принят новый закон «О свободе совести», который упростит ликвидацию церквей и религиозных общин. *Радио Свобода*. 2023. 11 октября. URL: <https://www.svaboda.org/a/32632707.html>.
7. В Беларуси обязательное распределение для платников введут уже в следующем году. А за свободный диплом придется платить больше. *Zerkalo.io*. 2010. 10 октября. URL: <https://news.zerkalo.io/life/51136.html>.
8. Вирелюнайте Л. Режим Лукашенко нацелился на действующий в Вильнюсе университет: у вас осталось мало времен. *Delfi*. 2024. 4 марта. URL: <https://www.delfi.lt/ru/news/live/rezhim-lukashenko-nacelilsya-na-deystvuyushchiy-v-vilnyuse-universitet-u-vas-ostalos-malo-vremeni-96028607>.
9. Віднині у Білорусі заборонена діяльність незареєстрованих громадських організацій і громадянських ініціатив. *Радіо Свобода*. 2005. 21 вересня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/934930.html>.
10. Восприятие войны протестными беларусами: чувствуют ответственность и надеются на победу Украины. *Центр новых идей*. 2022. Март. URL: <https://newbelarus.vision/wp-content/uploads/2022/03/0%92%D0%BE%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B8%D0%B5-%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D1%8B-21.03.pdf>.
11. Гегель Г. Основы философии права. Пер. з нім. Р. Осадчука та М. Кушніра. Київ: Юніверс, 2000. 336 с.
12. Генпрокуратура насчитала более 16 тысяч преступлений «экстремистского характера» с 2020 года. *Zerkalo.io*. 2023. 8th November. URL: <https://news.zerkalo.io/life/53418.html>.
13. Гражданское общество в Беларуси: доверие и участие населения, особенности взаимодействия с государством. URL: https://sympa-by.eu/sites/default/files/library/brief_final_0.pdf.
14. День солідарності з політв'язнями. *УНІАН*. 2006. 1 травня. URL: <https://www.unian.ua/world/3739-den-solidarnosti-z-politvaznyami.html>.
15. Дорожная карта взаимодействия ЕС с гражданским обществом Беларуси. 2018. 11 сентября. URL: https://www.eeas.europa.eu/sites/default/files/dorozhnaya_karta_vzaimodeystviya_es_s_grazhdanskim_obshchestvom_bielarusi_1.pdf.
16. Коршунаў Г. Как изменилось беларусское гражданское общество после начала российско-украинской войны. *Центр новых идей*. 2022. 28 чэрвеня. URL: <https://newbelarus.vision/grazhdanskoe-obshhestvo-posle-nachala-vojny/>.
17. Коршунаў Г. Што кажуць даследаванні пра маштабы і адчуванне рэпрэсіўнага ціску. *Центр новых идей*. 2024. 14 жніўня. URL: <https://newbelarus.vision/shto-kazhuc-dasledavanni-pra-mashtaby-i-adchuvanne-rjerpjesi-naga-cisku>.
18. Лукашенко усилив репрессии в Беларуси. *BBC NEWS Україна*. 2011. 17 жовтня. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2011/10/111017_lukashenko_bielarus_it.
19. Общественные обледенения. *Президент Республики Беларусь*. URL: <https://president.gov.by/ru/belarus/society/obedinenija>.
20. Права чалавека ў Беларусі: агляд падзеяў тыдня. *Deutsche Welle*. 2010. URL: 13th August. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5908045,00.html>.
21. Скаврон Б. Білорусь підсилила кордон новими військами – «Гаюн». *ТСН*. 2024. 04 вересня. URL: <https://tsn.ua/svit/bilorus-pidsilila-kordon-novimi-viyskami-gayun-2653581.html>.
22. Требін М. Політичні та соціально-правові проблеми розвитку громадянського суспільства на теренах СНД: особливості демократичного транзиту. *Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія*. Харків: Право, 2013. С. 171–202.
23. У Білорусі затримали керівника правозахисного центру «Вясна». *Deutsche Welle*. 2021. 14 липня. URL: <https://www.dw.com/uk/u-bilorusi-zatrymaly-kerivnyka-pravozakhysnoho-tsentru-viasna/a-58268970>.
24. У Білорусі ліквідували понад 40 громадських організацій. *Deutsche Welle*. 2021. 23 липня. URL: <https://www.dw.com/uk/u-bilorusi-likviduvaly-ponad-40-hromadskykh-orhanizatsii/a-58610213>.

25. Філософія політики: короткий енциклопедичний словник. Авт.-упоряд.: В. Андрущенко та ін. Київ: Знання України, 2002. 670 с.
26. Частные детские сады стали опорными точками для цветной революции – Карпенко. *Reform.by*. 2021. 8th October. URL: <https://reform.by/252148-chastnye-detskie-sady-stali-opornymi-tochkami-dlja-cvetnoj-revoljucii-karpenko>.
27. Belarus restores criminal penalties for the unregistered CSOs under “article 193-1”. 2022. 4th January. URL: <https://belhumanrights.house/en/news/belarus-vyartae-kryminalnae-pakaranne-dlya-nezaregistravanyh-arganizacyj-pa-artykule-193-1>.
28. Chulitskaya T. Belarusian Civil Society Inside and Outside of the Country. *SCEEUS*. 2024. 15th May. URL: <https://sceeus.se/en/publications/belarusian-civil-society-inside-and-outside-of-the-country/>.
29. Civil Society Organizations in Belarus at the Beginning of 2023: their Condition, Relationships, and Needs: Research Report. 2023. May. URL: https://newideas.center/wp-content/uploads/2023/07/Civil-society-organizations-in-Belarus-at-the-beginning-of-2023_their-condition_relationships_and-needs.pdf.
30. Death penalty threats: review of the fight against extremism in Belarus in April-June 2022. *Human Constanta*. 2022. 22th July. URL: <https://humanconstanta.org/en/death-penalty-threats/>.
31. Delegation of the European Union to Belarus, “European dialogue on modernisation with Belarusian society”: news release. 2012. URL: http://eeas.europa.eu/delegations/belarus/press_corner/all_news/news/2012/european_dialogue_modernisation_en.htm.
32. Freedom House: Nation in Transit 2003 – Belarus. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2003/en/50704>.
33. Freedom House: Nation in Transit 2004 – Belarus. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2004/en/50794>.
34. Freedom House: Nation in Transit 2005 – Belarus. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2005/en/50768>.
35. Freedom House: Nation in Transit 2006 – Belarus. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2006/en/50835>.
36. Freedom House: Nation in Transit 2012 – Belarus. URL: <https://www.refworld.org/reference/annualreport/freehou/2012/en/86877>.
37. Freedom House: Nation in Transit 2020 – Belarus. URL: <https://freedomhouse.org/country/belarus/nations-transit/2020>
38. Freedom House: Nation in Transit 2024 – Belarus. URL: <https://freedomhouse.org/country/belarus/nations-transit/2024>.
39. Jones M. HRC56: Belarus attacks on human rights and civil society in exile. *Human Rights House Foundation*. 2024. 4th June. URL: <https://humanrightshouse.org/statements/hrc56-belarus-attacks-on-human-rights-and-civil-society-in-exile/>.
40. Korshunau H. The Belarus Barometer of Repression Second Quarter of 2024. *Center for New Ideas*. 2024. July. URL: <https://newideas.center/wp-content/uploads/2024/07/barometr-represij-2-2024-en.pdf>.
41. Lenzi M. Lost Civilization: The Thorough Repression of Civil Society in Belarus. *Demokratizatsiya*. 2002. June. URL: https://demokratizatsiya.pub/archives/10-3_Lenzi.PDF.
42. Makey dissolves Public Advisory Council. *Naviny.by*. 2011. 23th September. URL: http://naviny.by/rubrics/english/2011/09/23/ic_articles_259_175213/.
43. Outlawing Human Rights work in Belarus. *Human Constanta*. 2022. 8th February. URL: <https://humanconstanta.org/en/outlawing-human-rights-work-in-belarus/>.
44. Palazhanka – It is a Very Small Punishment That We Did Not Expect. *Nash Niva*. 2007. 29th May. URL: <http://www.nn.by/index.php?c=ar&i=9170>.
45. Penov M. Belarus’ civil society fights for a future in Europe. *Emerging Europe*. 2023. 4th May. URL: <https://emerging-europe.com/analysis/belarus-civil-society-fights-for-a-future-in-europe/>.
46. Students advised to abandon NGO activities, says independent monitoring. *Viasna Human Rights Center*. 2014. 21th July. URL: <http://spring96.org/en/news/72148>.
47. SVR: Events in Belarus are organized and coordinated from abroad. *BELTA*. 2020. 16th September. URL: <https://eng.belta.by/politics/view/svr-events-in-belarus-are-organized-and-coordinated-from-abroad-133514-2020/>.
48. The Government’s Reform Attempts and Policy towards Civil Society in Belarus 2016–2017. URL: https://www.eedc.org.pl/wp-content/uploads/2017/06/ReviewPaper_BIIM2017_Warsaw.pdf.